

Συγκριτική μελέτη νοσηλευτικής κίνησης του «Κοργιαλενείου-Μπενακείου Νοσοκομείου Ε. Ε. Σ.» και του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» (1931-1936) : πηγές πληροφόρησης του νοσηλευτικού χάρτη της Αθήνας του Μεσοπολέμου. (Μέρος Β΄)

Νικόλαος Παγκράτης
Κων/νος Τσιάμης
Μαρία Μάνδουλα-Κουσούνη
Ιωάννα Αθανασοπούλου
Δημήτρης Ανωγιάτης-Pelé

ΜΠΣ Ιστορική Δημογραφία, Τμήμα Ιστορίας,
Ιόνιο Πανεπιστήμιο Κέρκυρας

Περίληψη:

Η εργασία εξετάζει το νοσολογικό φάσμα της Αθήνας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου με τη βοήθεια των αρχείων δύο μεγάλων φιλανθρωπικών θεραπευτηρίων: του «Κοργιαλενείου – Μπενακείου» Νοσοκομείου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» (1931-1936). Από επίσημες εκθέσεις της εποχής διαπιστώνεται ο επιπολασμός επικίνδυνων νοσημάτων για τη Δημόσια Υγεία αλλά και άλλων ασθενειών που απασχολούν διαχρονικά την Παθολογία και την Χειρουργική. Η έλευση των προσφύγων, που στερούσαν κάθε υγειονομικής φροντίδας, επέτεινε την κρίση στις παροχές υγείας ενώ ταυτόχρονα άλλαξε και ο επιδημιολογικός χάρτης της χώρας. Την περίοδο αυτή, κυριαρχούν τα λοιμώδη νοσήματα ενώ το φάσμα διευρύνεται και σε άλλες νοσήματα όπως αυτά του πεπτικού και του αναπνευστικού συστήματος.

Διεύθυνση αλληλογραφίας:

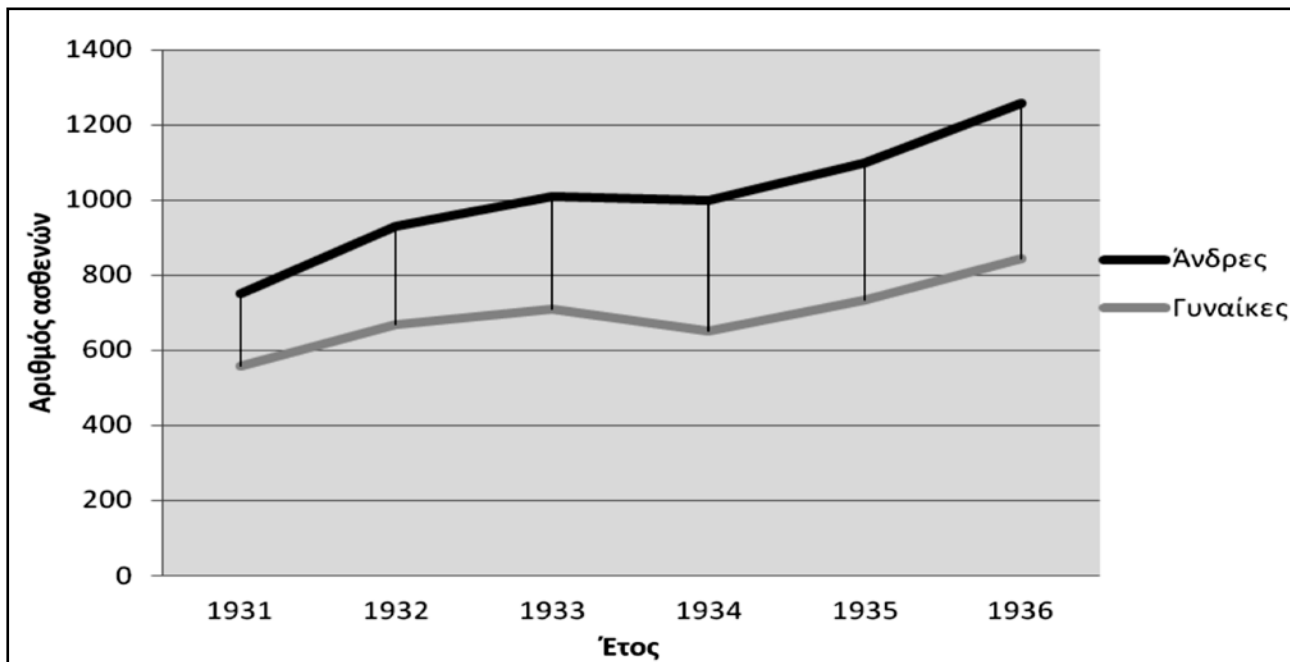
Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelé
ΜΠΣ Ιστορική Δημογραφία
Τμήμα Ιστορίας,
Ιόνιο Πανεπιστήμιο Κέρκυρας
E-mail: pele@ionio.gr

Λέξεις κλειδιά :

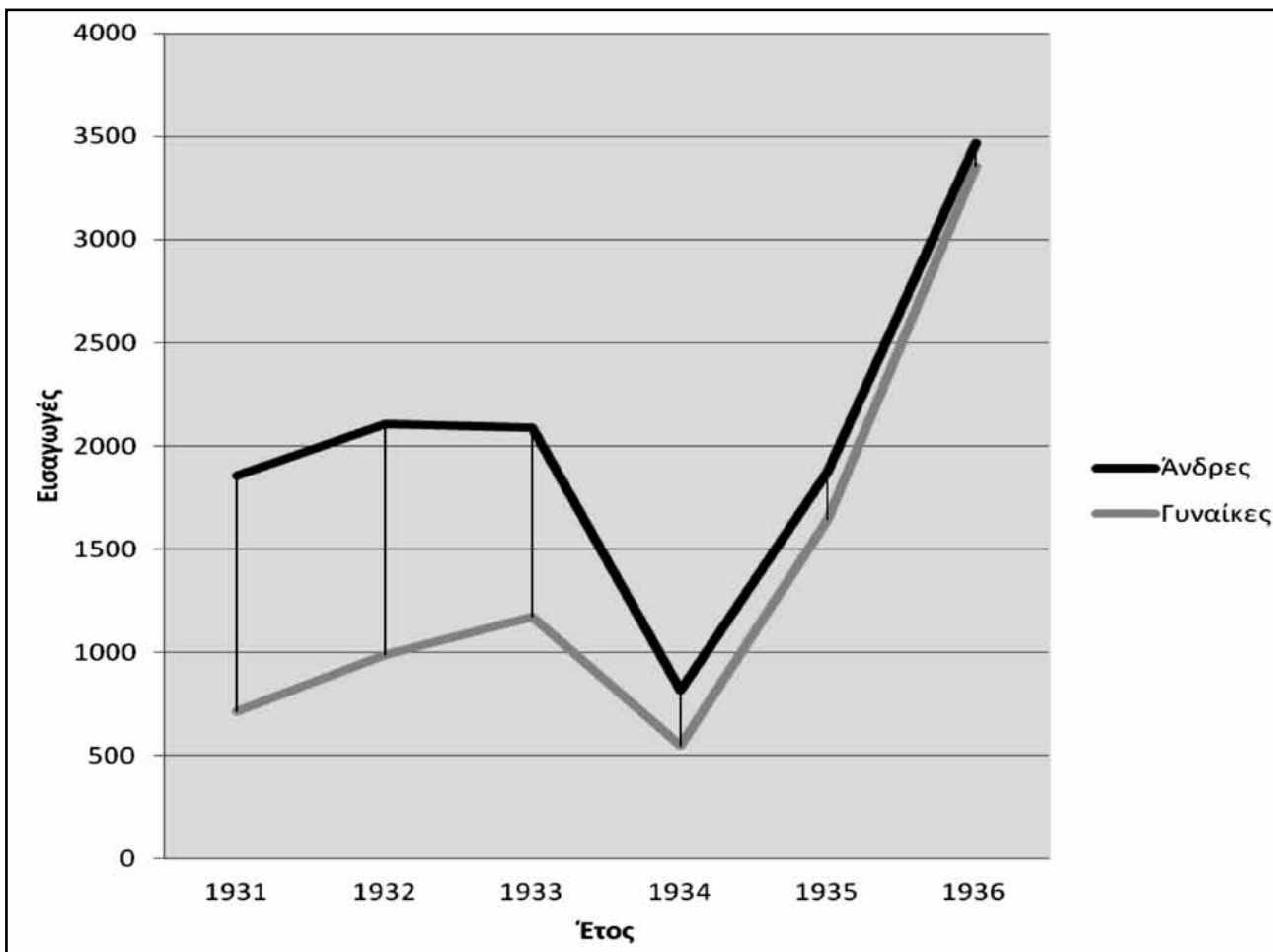
Θεραπευτήριο Ευαγγελισμός, Ιστορική Δημογραφία, Κοργιαλένιο Νοσοκομείο, Μεσοπόλεμος, Νοσολογία.

Χειρουργικές Κλινικές

Η Χειρουργική Κλινική του «Κοργιαλενείου» αναλαμβάνει περιστατικά σχεδόν ολόκληρου του χειρουργικού νοσολογικού φάσματος, καταγράφοντας χειρουργεία σε όλα τα όργανα και τα συστήματα του οργανισμού. Αυτό δείχνει την άρτια οργάνωση του χειρουργικού εξοπλισμού και την καλή στελέχωση της Κλινικής από ιατρικό προσωπικό, το οποίο δύναται να αντιμετωπίσει τα περιστατικά, χωρίς να τα παραπέμπει σε άλλα Νοσοκομεία. Οι εισαγωγές των Χειρουργικών Κλινικών παρουσιάζουν σταθερά αυξητική τάση σε όλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου. Στις Χειρουργικές Κλινικές διενεργούνται επεμβάσεις όλων των συστημάτων, και μάλιστα κατά τα τελευταία έτη της περιόδου καταγράφονται και πλαστικές εγχειρήσεις.

Διάγραμμα 17.
 Διάγραμμα εισαγωγών ανά φύλο (Κοργιαλένιο).

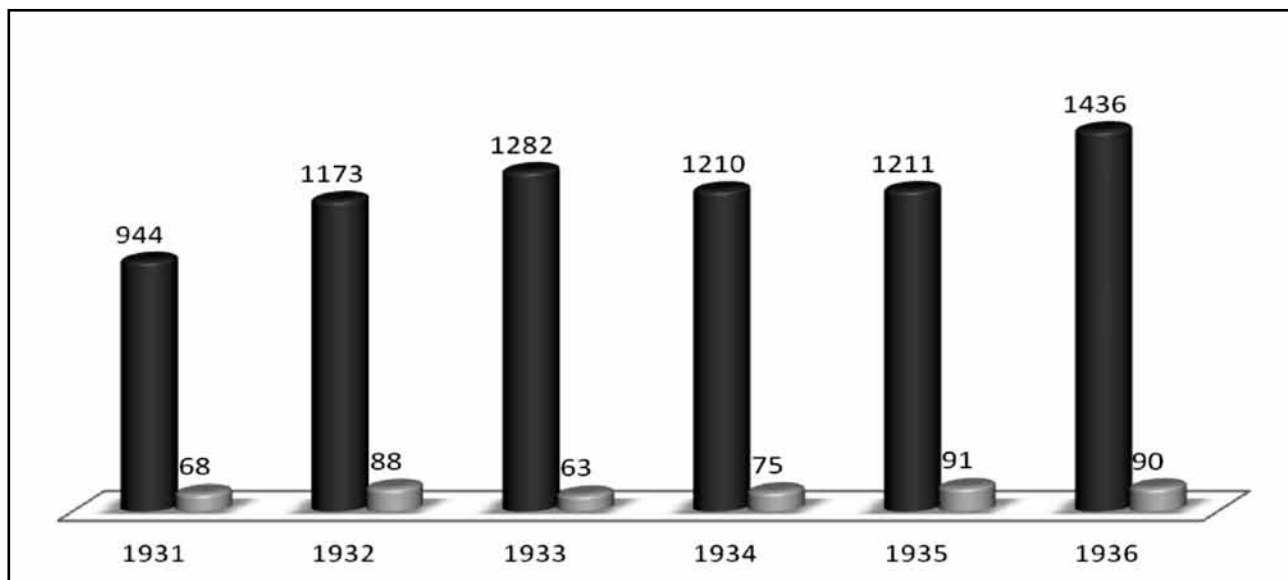

Διάγραμμα 18.
 Διάγραμμα εισαγωγών ανά φύλο (Ευαγγελισμός).

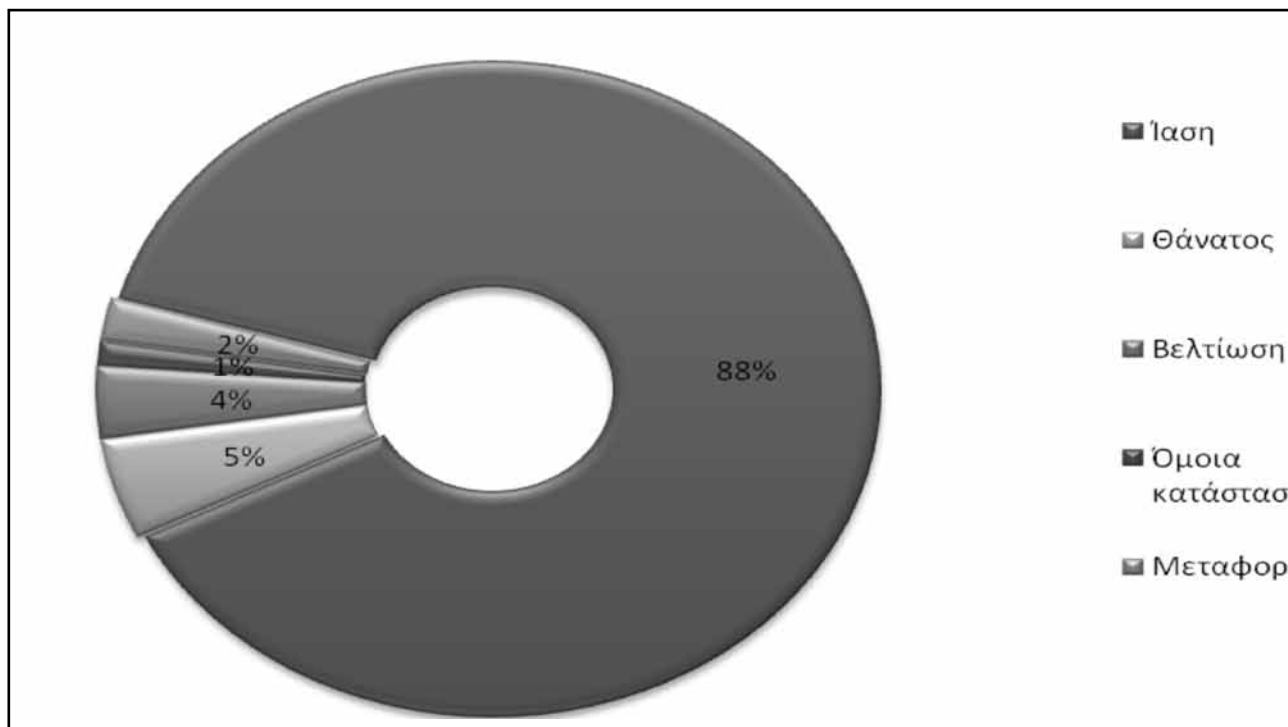
Οι άντρες υπερέχουν στους ασθενείς και τα πιο συνηθισμένα νοσήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι χειρουργοί είναι οι σκωληκοειδίτιδες, οι κήλες και οι εγχειρήσεις στομάχου. Ακολουθούν οι εγχειρήσεις ήπατος, παγκρέατος, μαστού, ουροποιητικού συστήματος, γυναικείων και ανδρικών γεννητικών οργάνων. Το ποσοστό όχι απλά επιτυχούς επέμβασης αλλά και ίασης των ασθενών ανέρχεται στο 89,3 % , ενώ οι

θάνατοι των εγχειρητικών ή μετεγχειρητικών επιπλοκών αντιστοιχούν στο 4,7%. Τα ποσοστά κρίνονται ικανοποιητικά για το επίπεδο των Χειρουργικών Κλινικών, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη το εύρος των επεμβάσεων που διενεργούνται.

Το θετικό πρόσημο της ίασης κατέχει το μεγαλύτερο ποσοστό στις εκβάσεις των ασθενών. Οι θάνατοι καταγράφονται κυρίως σε καρκίνους, αιματώματα κεφαλής,

Διάγραμμα 19.
 Εκβάσεις χειρουργικών ασθενών (Κοργιαλένιο).

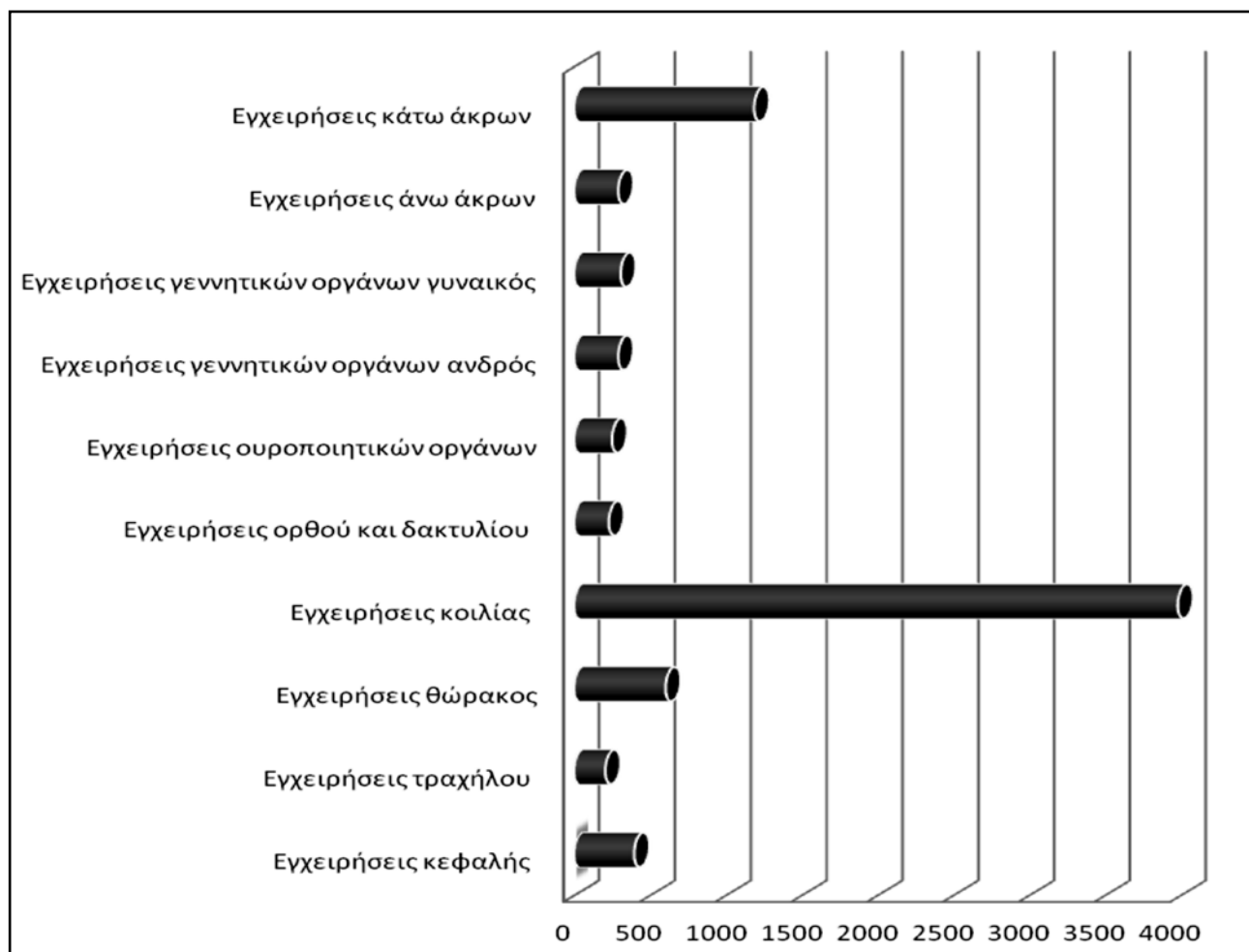
Διάγραμμα 20.
 Εκβάσεις χειρουργικών ασθενών (Ευαγγελισμός).

διεγχειρητικές και μετεγχειρητικές επιπλοκές. Τα θετικά στοιχεία στις εκβάσεις παρατηρούνται και στον Ευαγγελισμό, με τα πεπραγμένα της Κλινικών του να διαθέτουν πιο λεπτομερείς καταγραφές, αναφορικά με την έκβαση (Διάγραμμα 19 & 20).

Η παράθεση των συγκεντρωτικών στοιχείων, που διαμορφώνουν τις εγχειρήσεις ταξινομημένες ανά σύστημα, εμφανίζει τη σαφή υπεροχή των χειρουργείων κοιλίας, έναντι των υπολοίπων συστημάτων και στα δύο Νοσοκομεία (Διάγραμμα 21 & 22). Αυτό συμβαίνει, διότι σε αυτή την ανατομική κατηγορία περιλαμβάνονται ασθένειες με εξαιρετικά συχνή παρουσία στη χειρουργική, όπως π.χ. ο καρκίνος εντέρου και στομάχου, οι γαστροαναστομώσεις, το έλκος δωδεκαδακτύλου, οι κήλες, οι σκωληκοειδεκτομές και οι χολοκυστεκτομές. Επονται τα χειρουργεία θώρακος, τα οποία περιλαμβάνουν επεμβάσεις στους πνεύμονες και στον υπεζωκότα, και οι εγχειρήσεις άνω και κάτω άκρων, στις οποίες διενεργούνται κυρίως ανατάξεις καταγμάτων, διάνοιξη φλεγμονών και ακρωτηριασμοί.

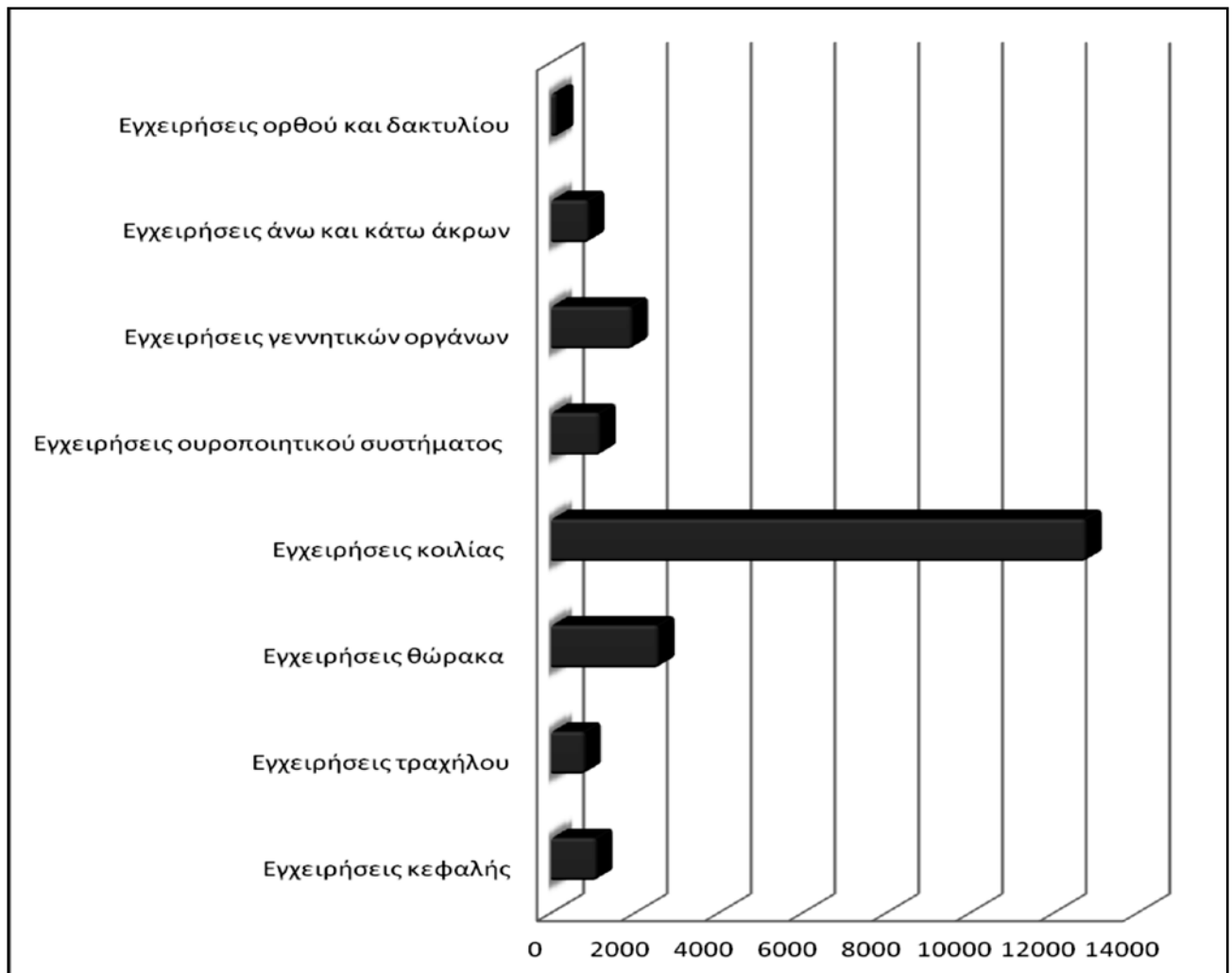
Ακτινολογικό Εργαστήριο

Στο Ακτινολογικό Εργαστήριο του Κοργαλενίου διενεργούνται ακτινογραφίες και ακτινοσκοπήσεις όλων των οργάνων και συστημάτων, σημειώνοντας ανοδική τάση ανά έτος. Το όργανο που καταγράφεται στις περισσότερες ακτινογραφίες και ακτινοσκοπήσεις είναι ο πνεύμονας, γεγονός που αποδεικνύει την έξαρση της φυματίωσης και τον ουσιαστικό ρόλο που κατείχε το εργαστήριο στη διάγνωσή της (Διάγραμμα 23). Η έξαρση της φυματίωσης επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη και τη σύγκριση των αντίστοιχων στοιχείων του Εργαστηρίου του Ευαγγελισμού (Διάγραμμα 24). Τα δύο Εργαστήρια παρουσιάζουν ιδιαίτερα αυξητική τάση σε όλες τις εξετάσεις, ξεχωρίζουν οι ακτινογραφίες και οι ακτινοσκοπήσεις πνευμόνων. Ο μεγάλος αριθμός των διαγνωστικών εξετάσεων για τη φυματίωση και στα δύο Νοσοκομεία υποδηλώνει την επιδείνωση της κατάστασης σχετικά με τη φυματίωση και αναδεικνύει τη συμβολή τους στην προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η νόσος που αποδιοργάνωνε τις κοινωνικές δομές²⁰.

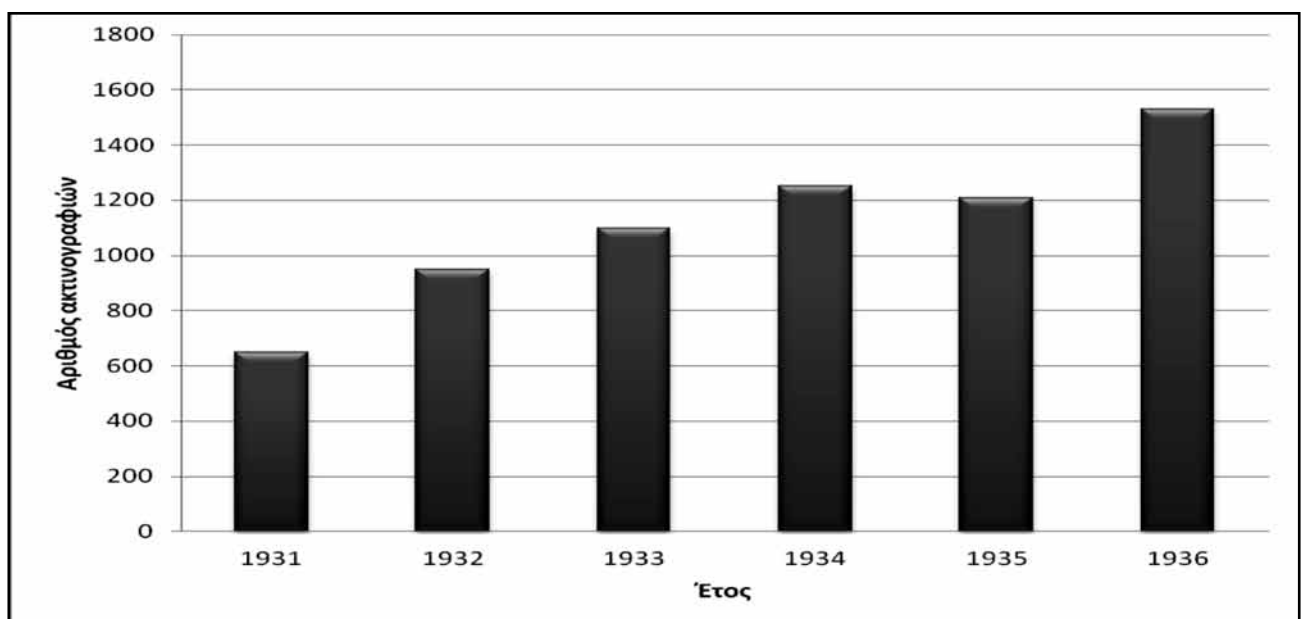
Διάγραμμα 21.

Διάγραμμα εγχειρήσεων ανά σύστημα οργάνων (Κοργαλένιο).

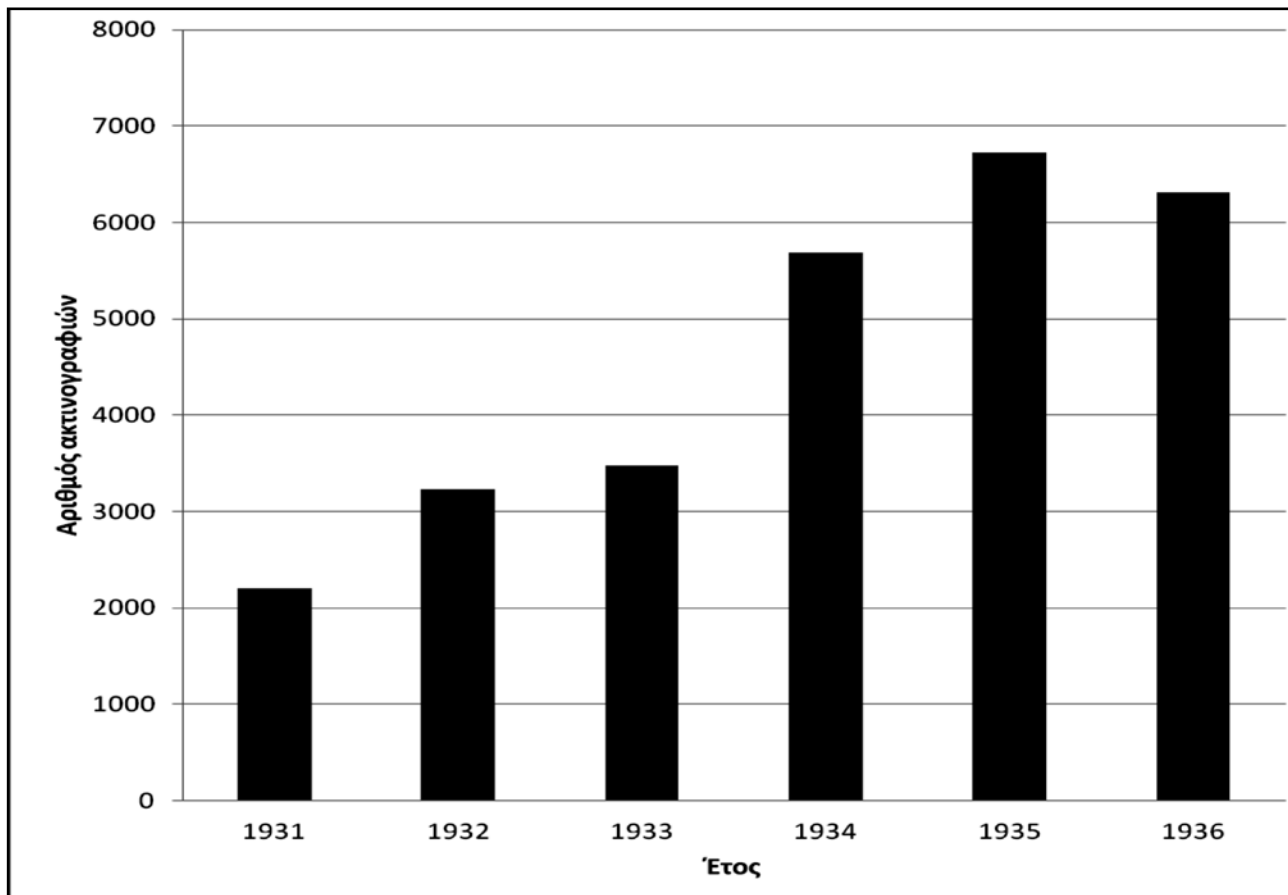
Διάγραμμα 22.

Διάγραμμα εγχειρήσεων ανά σύστημα οργάνων (Ευαγγελισμός).

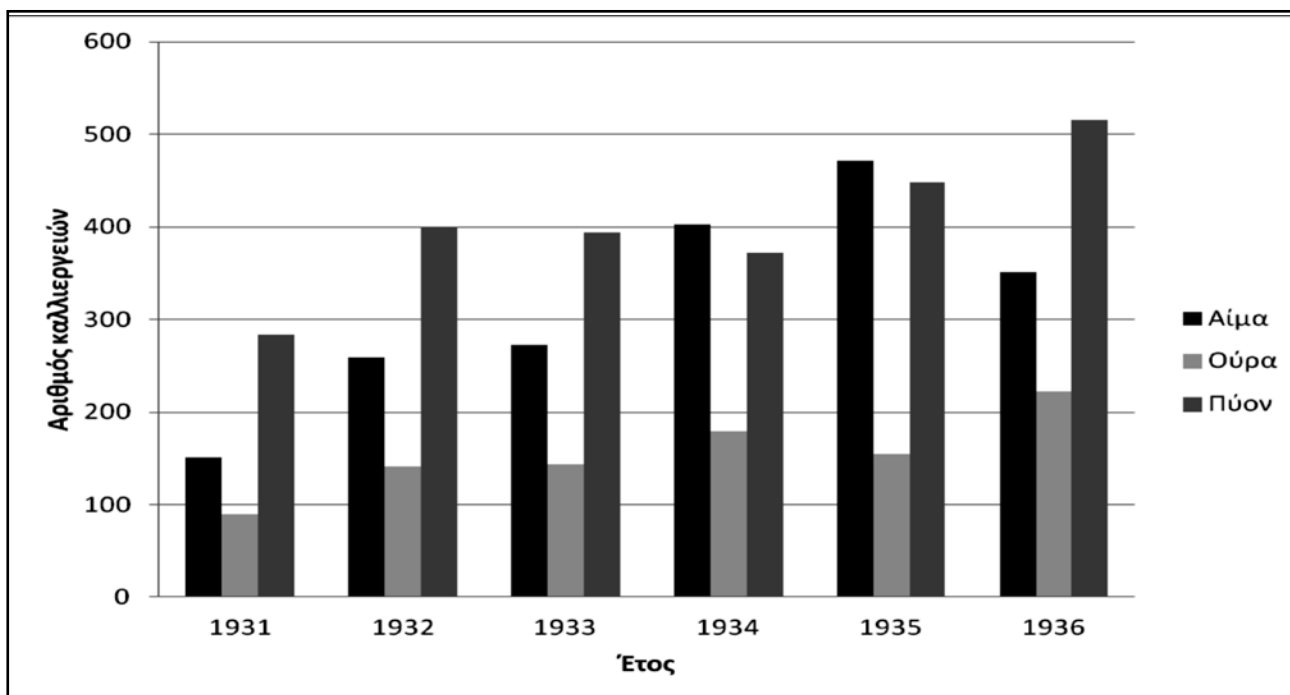
Διάγραμμα 23.

Συγκεντρωτικό διάγραμμα ακτινογραφιών πνεύμονα (Κοργιαλένιο).

Διάγραμμα 24.

Συγκεντρωτικό διάγραμμα ακτινογραφιών πνεύμονα (Ευαγγελισμός).

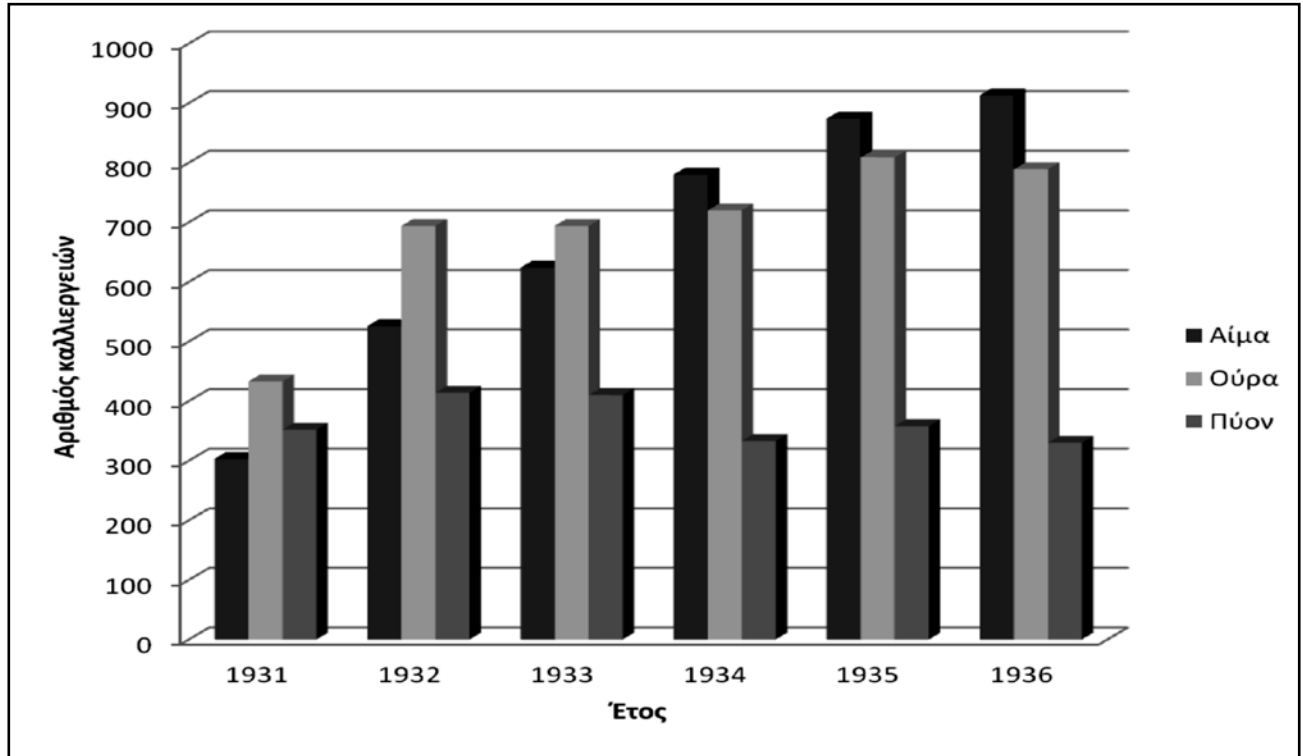
Διάγραμμα 25.

Αριθμός Καλλιιεργειών(Μικροβιολογικό Εργαστήριο Κοργιαλενείου).

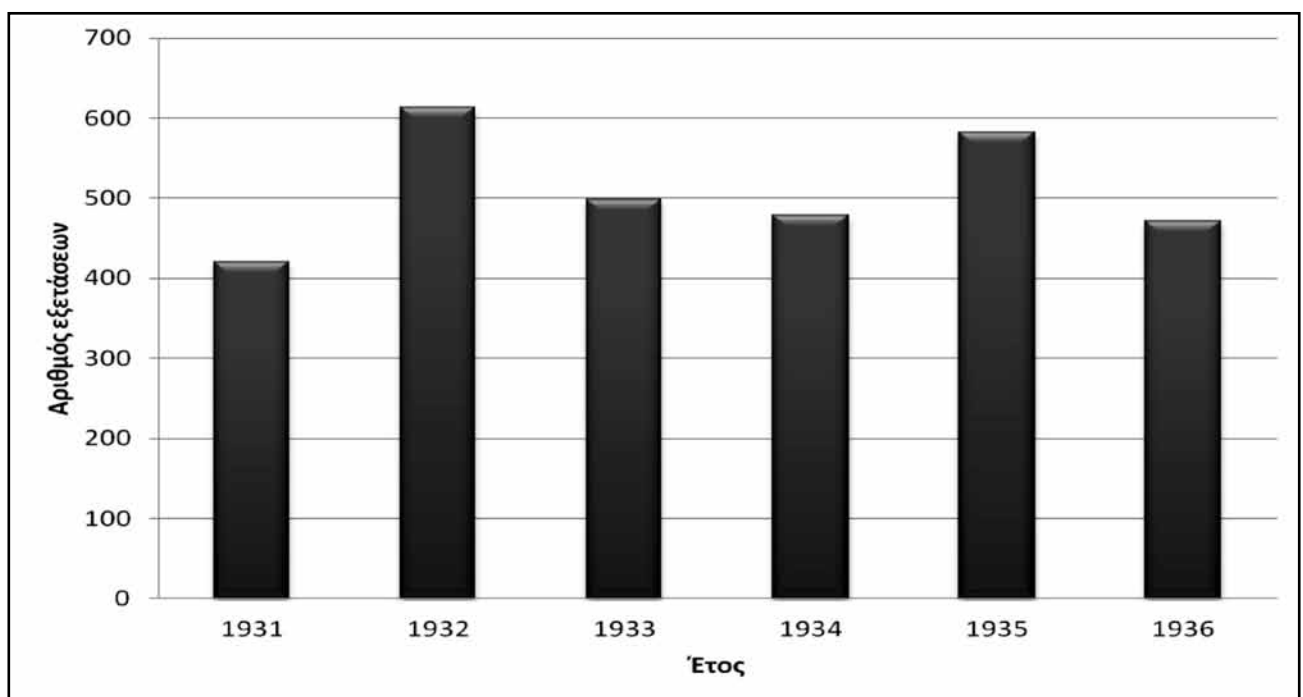
Μικροβιολογικό Εργαστήριο

Στο μικροβιολογικό εργαστήριο του Νοσοκομείου γίνονται οι σημαντικότερες εξετάσεις αίματος, ούρων, κοπράνων, ιστών και βιολογικών υγρών, καθώς και

αναζητήσεις λοιμογόνων παραγόντων (Διάγραμμα 25 & 26). Παρατηρείται μεγάλος αριθμός εξετάσεων για αναζήτηση πλασμοδίων Laveran (ελονοσία), για ανίχνευση σπειροχαιτών (οροαντίδραση Wasserman για σύφιλη) και συγκολλητινοαντιδράσεων Widal (σαλμονέλα), γε-

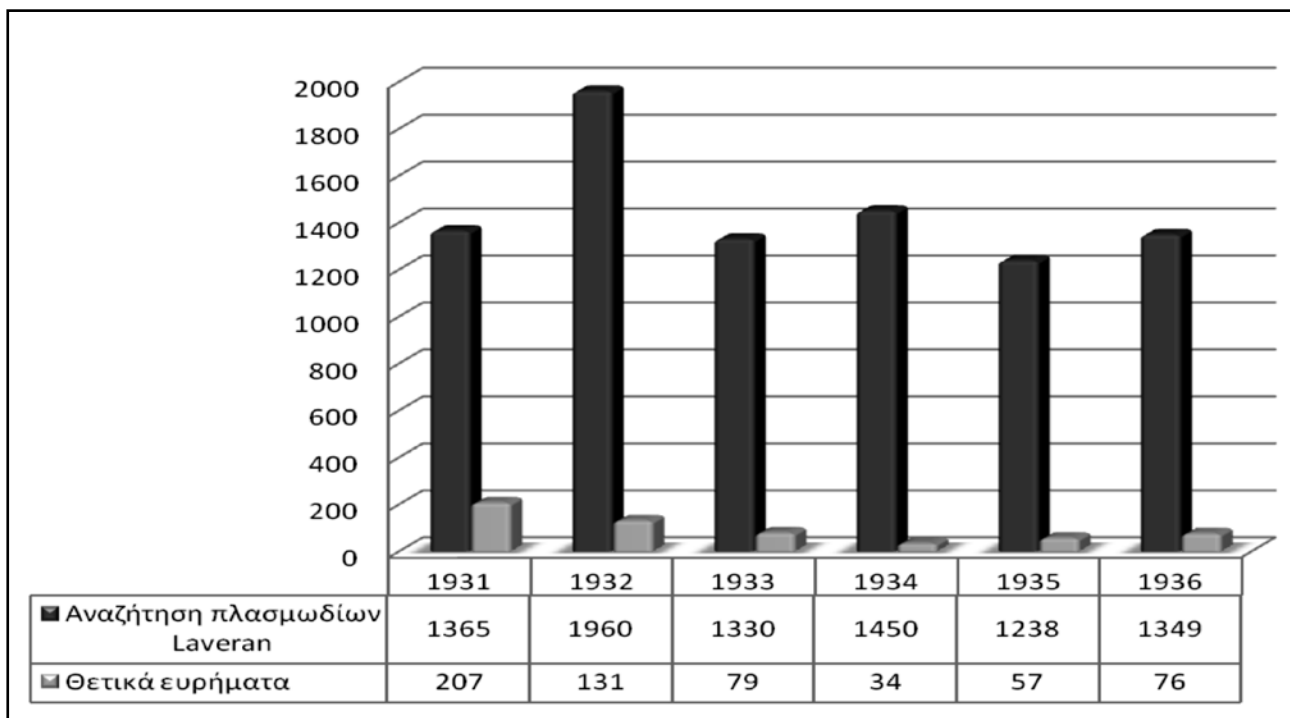
Διάγραμμα 26.
Αριθμός Καλλιεργειών (Μικροβιολογικό Εργαστήριο Ευαγγελισμού).

Διάγραμμα 27.
Αναζήτηση πλασμοδίων Laveran για ελονοσία (Μικροβιολογικό Εργαστήριο Κοργιαλενείου).

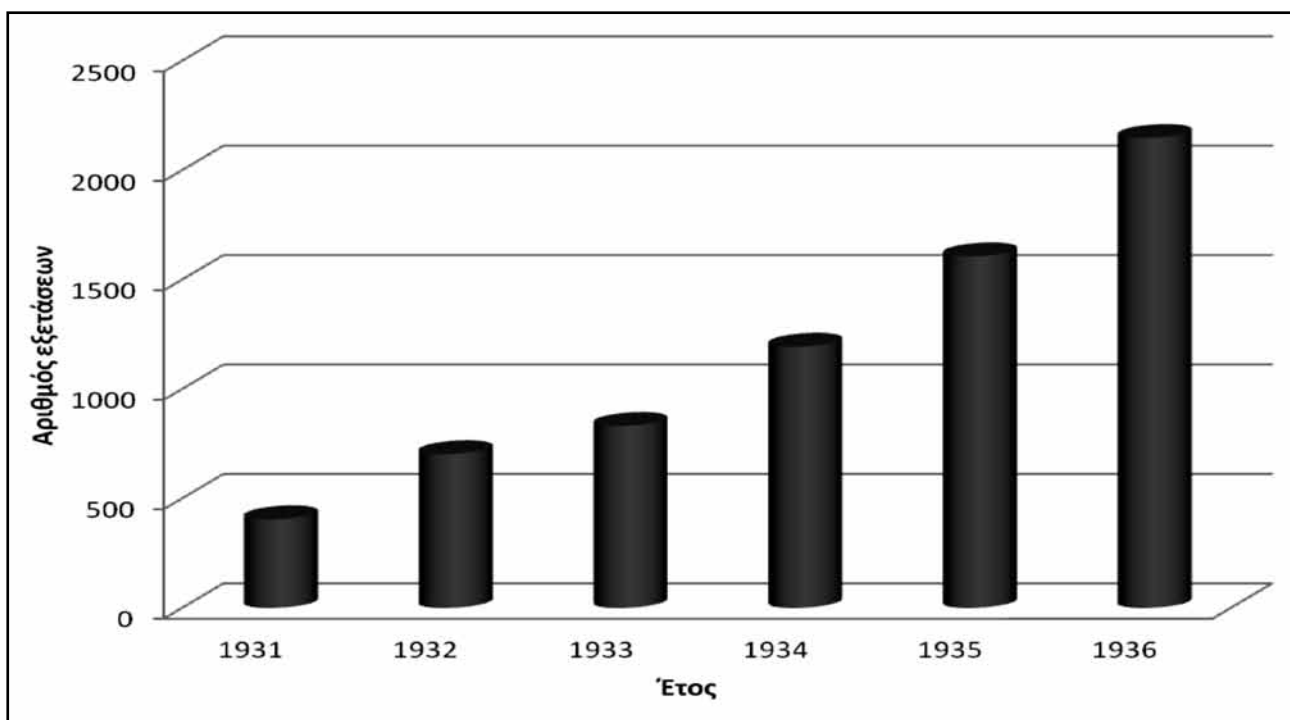
γονός που επιβεβαιώνει την παρουσία των ανάλογων λοιμογόνων παραγόντων στον πληθυσμό της Αθήνας (Διαγράμματα 27-30). Δυστυχώς, στα πεπραγμένα του Κοργιαλενείου δεν υπάρχουν καταγεγραμμένα τα θετι-

κά ευρήματα επί των εξετάσεων. Οι ίδιες εξειδικευμένες εξετάσεις καταγράφονται και στο Μικροβιολογικό Εργαστήριο του Ευαγγελισμού, σε μεγαλύτερη όμως κλίμακα, λόγω της δυναμικότητάς του.

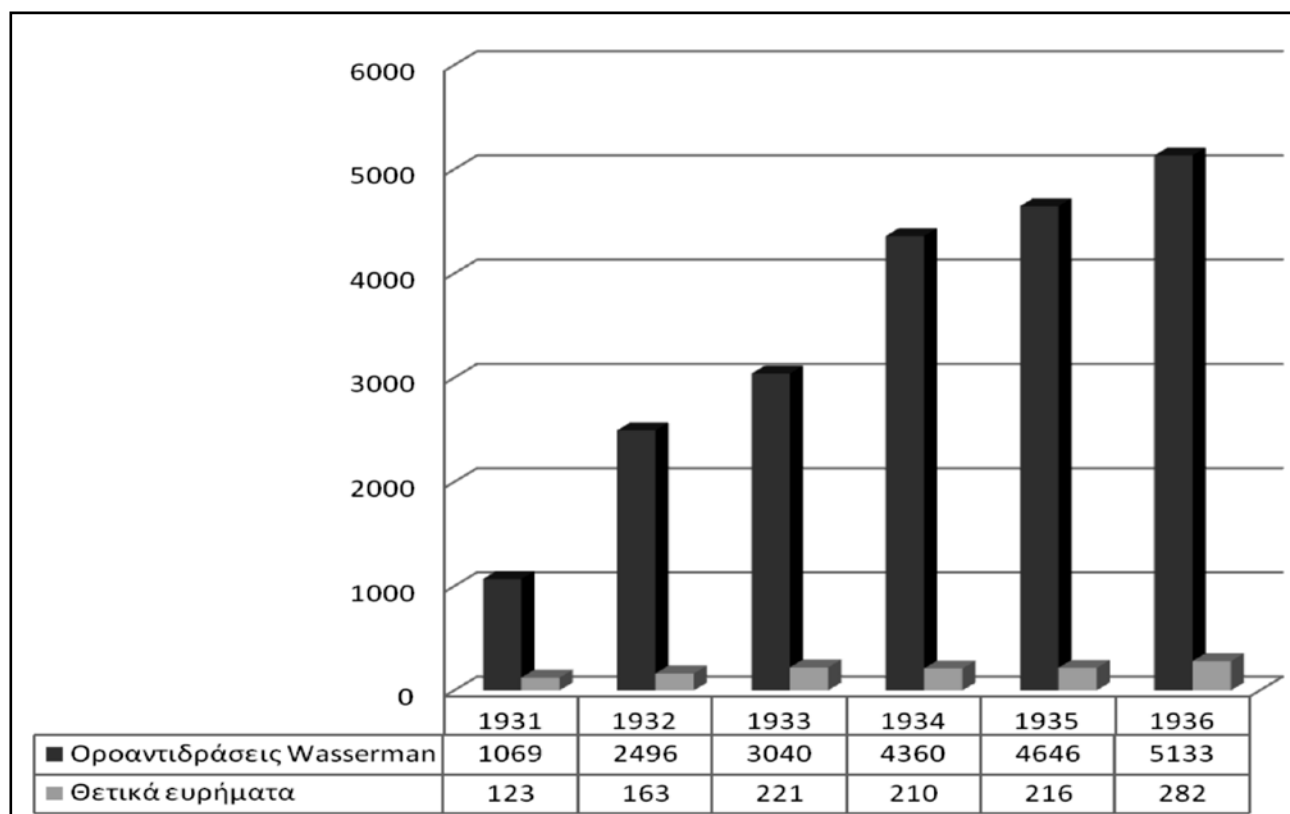
Διάγραμμα 28.

Αναζήτηση πλασμοδίων Laveran για ελονοσία (Μικροβιολογικό Εργαστήριο Ευαγγελισμού).

Διάγραμμα 29.

Εκτέλεση οροαντιδράσεων Wasserman για σύφιλη (Μικροβιολογικό Εργαστήριο Κοργιαλενείου).

Διάγραμμα 30.

Εκτέλεση οροαντιδράσεων Wasserman για σύφιλη (Μικροβιολογικό Εργαστήριο Ευαγγελισμού).

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τη στατιστική των Νοσοκομείων, η συνολική έκβαση της πορείας των ασθενών παρουσιάζει θετικό πρόσημο, με την ίαση και τη βελτίωση να κατέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό. Η σταθερή κατάσταση αφορά κυρίως χρόνιες ασθένειες. Ο θάνατος καταγράφεται σε χρόνια νοσήματα, όπως ο καρκίνος, σε μετεγχειρητικές επιπλοκές, σε λοιμώξεις και σε καρδιαγγειακά νοσήματα. Η ανάλυση των στατιστικών στοιχείων του «Κοργιαλενείου - Μπενακείου», καθώς και η μελέτη και σύγκριση των ίδιων νοσολογικών παραμέτρων του θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός», που βασίζεται στη προϋπάρχουσα εργασία του Π.Μ.Σ. «Ιστορική Δημογραφία», επιτρέπουν μια πιο ασφαλή αναγωγή των ευρημάτων στο γενικότερο πληθυσμό της μεσοπολεμικής Αθήνας. Αυτό στηρίζεται στο γεγονός ότι στα δύο νοσοκομεία νοσηλεύτηκε μεγάλος αριθμός ασθενών απ' όλες τις κοινωνικές και οικονομικές βαθμίδες σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. (Πίνακας 1).

Στην παθολογική κλινική της περιόδου που εξετάζεται κυριαρχούν τα νοσήματα του πεπτικού συστήματος (20%) και ακολουθούν: λοιμώδη νοσήματα (18%), νόσοι αναπνευστικού συστήματος (15%), νόσοι καρδιάς και αγγείων (12%), νόσοι ήπατος και χοληφόρων οδών (8%),

νόσοι ουροποιητικού συστήματος (5%), νόσοι νευρικού συστήματος (5%), νόσοι οστών - μυών - αρθρώσεων (4%), νόσοι λεμφικού συστήματος (3%), νόσοι αίματος και σπλήνας (2%), νόσοι γεννητικού συστήματος γυναικός (1%), νόσοι γεννητικού συστήματος ανδρός (1%), νοσήματα θρέψης και αδένων έσω εκκρίσεως (4%), νόσοι δέρματος (1%), διάφορες ασθένειες (2%).

Στις αντίστοιχες τοπογραφικές ομάδες των παθολογικών κλινικών του «Ευαγγελισμού» παρουσιάζεται, με μικρές αποκλίσεις, η ίδια εικόνα στην ταξινόμηση, με βάση την ανατομία και το ποσοστό. Εμφανίζονται λοιπόν συχνότερα τα νοσήματα του πεπτικού συστήματος (17,3%) και ακολουθούν: του αναπνευστικού συστήματος (17%), τα λοιμώδη νοσήματα (16%), ήπατος/χοληφόρων/παγκρέατος (9,2%), ουροποιητικό/γεννητικό σύστημα ανδρών και γυναικών (8,4%), νευρικού συστήματος (7,6%), καρδιαγγειακό σύστημα (7,2%), ενδοκρινολογικό σύστημα (3,6%), μυοσκελετικό σύστημα (2,9%), νεοπλάσματα (2,8%), αίματος και σπλήνός (2,1%), περιτοναίου (1,5%), δηλητηριάσεις (1,3%), λεμφικού συστήματος (0,9%), μεταβολικά νοσήματα (0,8%), δερματολογικά/αφροδίσια νοσήματα (0,5%), γυναικολογικά νοσήματα (0,3%) και αλλεργίες (0,3%). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνουν την γενική παθολογία του πληθυσμού της Αθήνας με ασφαλή τρόπο. Στις επιμέρους νοσολογικές οντότητες κυριαρχούν η γρίπη, η

ελονοσία, τα έλκη δωδεκαδακτύλου, ο σακχαρώδης διαβήτης, η καρδιακή ανεπάρκεια, η χολοκυστίτιδα, η φυματίωση πνευμόνων και στα δύο νοσοκομεία με μικρές διαφορές στα ποσοστά.

Η χειρουργική κλινική του «Κοργιαλενείου» έχει σαφώς μικρότερο αριθμό χειρουργείων από τις αντίστοιχες του «Ευαγγελισμού», οι ασθένειες όμως που αντιμετωπίζονται είναι ίδιες. Οι εγχειρήσεις κοιλίας έχουν πρωταρχικό ρόλο στην Κλινική και έπονται οι εγχειρήσεις θώρακος, κεφαλής, γεννητικών οργάνων, ουροποιητικού συστήματος και οστών. Οι παθήσεις με το μεγαλύτερο αριθμό εγχειρήσεων είναι η χρόνια και οξεία σκωληκοειδίτιδα, το έλκος δωδεκαδακτύλου, οι κήλες και οι εκτομές καρκίνων. Τα είδη και οι τεχνικές των επεμβάσεων, με βάση τα αρχεία των δύο Νοσοκομείων, συμβαδίζουν ως προς την ιατρική πράξη. Ομοιότητες στο νοσολογικό φάσμα παρατηρούνται και στις ΩΡΛ κλινικές των δύο νοσοκομείων. Η χρόνια αμυγδαλίτιδα, η σκολίωση ρινικού διαφράγματος και η οξεία μαστοειδίτιδα καταγράφονται ως οι ασθένειες με τη μεγαλύτερη συχνότητα. Οι εκβάσεις των ΩΡΛ περιστατικών και στα δύο Νοσοκομεία παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά ίασης και ελάχιστο αριθμό θανάτων.

Από τα παραπάνω στοιχεία είναι σαφές ότι ο νοσολογικός χάρτης της Αθήνας κατά τη διάρκεια του Με-

σοπολέμου περιέχει πολύ συγκεκριμένες και οριοθετημένες νοσολογικές οντότητες, ταξινομημένες με σχετική ακρίβεια, αναφορικά με το ανατομικό και παθολογικό σύστημα, καθώς και με τις επιμέρους ασθένειες.

Summary

Comparative Study of the Patient Flow in the Athens General Hospital “Korgialenio-Benakio National Red Cross” and the Regional General Hospital “Evangelismos” (1931-1936): Source of Information Regarding the Medical Map of Athens During the Interwar Period.

Pagratis N., Tsiamis C., Mandyla-Kousouni M., Athanasopoulou J., Anoyatis-Pelé D.

Postgraduate Program “Historical Demography”, Faculty of History, Ionian University, Corfu

Key-words: Hospital “Evangelismos”, Historical Demography, General Hospital “Korgialenio”, Interwar period, Nosology.

Abstract

The current paper discusses the spectrum of nosology in Athens during the Interwar period, with the assistance

Ομάδα/σύστημα	Ασθένειες				
Λοιμώδη Νοσήματα	Ελονοσία	Φυματίωση	Τυφοειδής πυρετός	Γρίπη	Δυσεντερία
Αναπνευστικό Σύστημα	Φυματίωση	Πνευμονία	Βρογχοπνευμονία	Βρογχίτιδα	Απόστημα πνεύμονα
Πεπτικό Σύστημα	Έλκος στομάχου	Έλκος δωδεκαδακτύλου	Σκωληκοειδίτιδα	Περιτονίτιδα	Καρκίνος εντέρου
Καρδιαγγειακό Σύστημα	Καρδιακή ανεπάρκεια	Ενδοκαρδίτιδα	Περικαρδίτιδα	Βαλβιδοπάθειες	Μυοκαρδίτιδα
Αιματολογικά Νοσήματα	Χρόνια μυελογενής λευχαιμία	Οξεία μυελογενής λευχαιμία	Αναμία	Νόσος του Werihof	Κακοήθης λευχαιμία τύπου Burkitt
Ήπαρ/χοληφόροι	Χολοκυστίτιδα	Χολολιθίαση	Καρκίνος ήπατος	Απόστημα ήπατος	Εχινόκοκκος ήπατος
Ουροποιητικό Σύστημα	Χρόνια νεφρίτιδα	Οξεία νεφρίτιδα	Λιθίαση	Απόστημα νεφρού	Εχινόκοκκος νεφρού
Οφθαλμολογικά Νοσήματα	Γλαύκωμα	Τράχωμα	Καταρράκτης		
Ω.Ρ.Α. Νοσήματα	Χρόνια αμυγδαλίτιδα	Οξεία αμυγδαλίτιδα	Οξεία μαστοειδίτιδα	Παραμόρφωση ρινικού διαφράγματος	

Πίνακας 1.

Οι νοσολογικές οντότητες με τη μεγαλύτερη συχνότητα ανά σύστημα στην Αθήνα του Μεσοπολέμου.

of the archives of two remarkable charitable clinics, i.e. the General Hospital "Korgialenio-Benakio National Red Cross" and the Regional General Hospital "Evangelismos" (1931-1936). Official reports of the period indicate the prevalence of diseases dangerous to the public health, as well as of other diseases which have been concerning Pathology and Surgery diachronically. The arrival of refugees, who had been deprived of even basic healthcare, exacerbated the crisis in healthcare services while at the same time contributing to the alteration of the epidemiological map of the country. The period under examination was dominated by infectious diseases, whereas the spectrum of nosology expanded further in the form of various other diseases, such as those concerning the digestive and respiratory systems.

Βιβλιογραφία

1. Κοπανάρης Φ., Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι, εκδ. Χρ. Χρονοπούλου, Αθήνα, 1933, σελ. 56.
2. Χαριτάκης Κ., «Τα νεώτατα δεδομένα επί της κοινωνικής υγιεινής», Αθήνα, 1929, σελ. 32.
3. Κάτσος Αθ., «Κοινωνική πρόνοια και δημόσια υγιεινή εις την Ελλάδα», Αθήνα, 1969, σελ. 112.
4. Ανωγιάτης-Ρελε Δ., Τσιάμης Κ., Μαυρέας Κ., Αθανασοπούλου Ι., «Δημογραφική προσέγγιση της νοσηλευτικής κίνησης του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1927-1939)», Κέρκυρα, 2012.
5. Έκθεσις των Πεπραγμένων του έτους 1931 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. Τύποις Ι. & Α. Παπανικολάου, Εν Αθήναις 1932.
6. Έκθεσις των Πεπραγμένων του έτους 1932 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. Τύποις Ι. & Α. Παπανικολάου, Εν Αθήναις 1933.
7. Έκθεσις των Πεπραγμένων του έτους 1933 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. Τύποις Ι. & Α. Παπανικολάου, Εν Αθήναις 1934.
8. Έκθεσις των Πεπραγμένων του έτους 1935 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. Τύποις Ι. & Α. Παπανικολάου, Εν Αθήναις 1936.
9. Έκθεσις των Πεπραγμένων του έτους 1936 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. Τύποις Ι. & Α. Παπανικολάου, Εν Αθήναις 1937.
10. Έκθεσις των πεπραγμένων των ετών 1931-1932-1933, Νοσοκομείον Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Κοργιαλένιον-Μπενάκειον, εν Αθήναις, 1934.
11. Έκθεσις των πεπραγμένων των ετών 1934-1935-1936, Νοσοκομείον Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Κοργιαλένιον-Μπενάκειον, εν Αθήναις, 1937.
12. Γερουλάνος Μ., «Επισκόπησις του έργου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», Αθήνα, 1954, σελ.68.
13. Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, «Εκθέσεις Πεπραγμένων και Λογοδοσίαι, Δράσις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού 1877-1927», Εκθέσεις δράσεως Επαρχιακών Τμημάτων, Αθήνα, 1927.
14. Μακκάς Γ.: Λόγος εκφωνηθείς τη ΚΕ' Μαρτίου 1884 επί τοις εγκαινίοις του Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμού ενώπιον της Α.Μ. του Βασιλέως και της Α.Μ. της Βασιλίσσης. Τύποις Βλαστού Βαρβαρρήγου, Εν Αθήναις 1884.
15. Ψαραδάκη Ε.: Εκατό χρόνια επιστημονικής προσφοράς του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» στην υγεία του λαού (1884-1984). Α' Τόμος. Αθήνα 1984: 1-258.
16. Λανάρα Β.: Τα εκατό χρόνια της Σχολής Αδελφών Νοσοκόμων του «Ευαγγελισμού» 1875-1975. Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1987: 43-100.
17. Λεύκωμα Πεντηκονταετηρίδος Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» 1884-1934. Τύποις Ιδρύματος «Νεοελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1934:109-112.
18. Πανηγυρική Εκδοχή για τα εκατό χρόνια του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» 1884-1984. Ένωση Επιστημονικού Προσωπικού Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός», Αθήνα 1984: 21-123.
19. Πεντόγαλος Γ.: Οι πρώτες προσπάθειες για επιστημονική εκπαίδευση Μαιών στο Ελληνικό Κράτος (1835-1850). *Materia Medica Graeca* 1985; 13;197-200.
20. Μάνδουλα-Κουσουνή Μαρία, Η ιστορία του εργαστηρίου Υγιεινής, επιδημιολογίας και ιατρικής στατιστικής της ιατρικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 2010.